

Piet Gerbrandy

Dans en mysterie

De aanstekelijke kosmologie van Synesios van Kyrene

Omstreeks het jaar 400 schreef de neoplatoonse filosoof Synesios van Kyrene (in het huidige Libië), die in 412 bisschop zou worden, een reeks van negen hymnen aan een ongrijpbaar Opperwezen. In deze gedichten, die misschien bedoeld waren om gezongen te worden, vereert hij niet alleen zijn God, maar ontwerpt hij ook een kosmologie. Opvallend daarin is dat het heelal wordt afgeschilderd als zingend en dansend. In dit essay wordt betoogd dat dit geen loze metaforen zijn en dat het ook geen toeval is dat de filosoof dit onderwerp in poëzie behandelt.

Van alle kunsten geldt muziek als de meest abstracte omdat zij, goedkope imitaties van bekende geluiden daargelaten, niet direct verwijst naar de wereld. Muziek is pure structuur, al verleent het feit dat zij zintuiglijk wordt waargenomen haar nog een organisch aspect. In alle culturen wordt genoten van ritme en melodie, en vaak komt daar nog het element harmonie bij, als om uitdrukking te geven aan een verlangen het gescheidene samen te smeden. Wie muziek maakt, of ernaar luistert, ontkomt er niet aan mee te bewegen, de puls van het lichaam aan te passen aan wat er gehoord wordt. Ook dans is, voor zover hij geen verhaal uitbeeldt, een abstracte kunst. Doordat het echter menselijke lichamen zijn die in beweging komen, met alle fysieke schoonheid én beperkingen die ons nu eenmaal eigen zijn (we kunnen bijvoorbeeld niet vliegen), suggereert hij de mogelijkheid aan twee werelden tegelijk deel te hebben, de aardse van het vlees en de hemelse van pure vorm. Op het grensvlak van die domeinen ontstaat betekenis.

In de Griekse cultuur van de oudheid behoorden dans en muziek tot de basis van de opvoeding. In het laatste boek van zijn *Politica* legt Aristoteles

uit dat ze een bijdrage leveren aan de vorming van een innerlijk evenwicht dat essentieel is voor het functioneren in de polis.¹ Wie lichaam en ziel niet perfect op elkaar heeft afgestemd, zal nooit rechtvaardige besluiten kunnen nemen. Wat dat betreft liggen zang en dans voor Griekse denkers in het verlengde van sport, die op zijn beurt een gestileerde vorm van oorlog is. Harmonie is immers gebaseerd op een eenheid van tegengedelen, in zekere zin dus op strijd en spanning, zoals Herakleitos meende.²

Het behoort tot de constanten van de menselijke conditie dat we analogieën construeren tussen de verschijnselen om ons heen en onszelf. De dingen zijn bezielde, lampen hebben voeten, koelkasten een levensduur, de ochtend is een geboorte en sterren kunnen sterven. Sterker nog, het universum als geheel wordt vaak gezien als een organisme met ledematen, een harteklop en een vorm van doelmatig denken. We willen immers niet in een toevallig tot stand gekomen chaos leven, verstoken van zin en betekenis. Ieder individu is een microkosmos die de macrokosmos representeert. Visies als deze treffen we bij nogal wat Griekse filosofen (en artsen) aan. Zo ook, op virtueuze wijze uitgewerkt, bij Synesios van Kyrene (ca. 370-413).

Synesios de aristocraat

Synesios behoorde tot de aristocratie van de Dorische stad Kyrene, in de kuststreek van wat nu Libië heet.³ Tussen 399 en 402 diende hij zijn stad als ambassadeur bij de keizer in Byzantium, daarna zette hij zich in voor de verdediging van de provincie tegen invallen van Berberstammen die, begrijpelijkerwijs, wilden profiteren van de nog aanzienlijke welvarendheid van het afbrokkelende Romeinse Rijk. In 408 ging Synesios' landgoed in vlammen op, dus hij had er ook persoonlijk belang bij de defensie van het gebied te organiseren – iets waartoe het provinciebestuur de middelen niet meer kon opbrengen. In 411 kreeg Synesios vanuit Alexandrië het dringende verzoek bisschop te worden. Dat was een baan die behalve spirituele vooral ook politieke verantwoordelijkheden met zich meebracht, want de kerk was in die contreien een van de weinige instituties die goed functioneerde. Na lang aarzelen stemde Synesios, die intussen een gezin had, in. Hooguit twee jaar heeft hij het episcopaat kunnen bekleden. Mogelijk heeft het ambt het uiterste van zijn krachten geveerd, bovendien overleden binnen korte tijd zijn drie kinderen. Hij stierf in elk geval in 413 en in de loop van de vijfde eeuw zou Byzantium zijn greep op het gebied verliezen. De klassieke oudheid

was voorbij, in dit deel van Noord-Afrika.

Synesios was een typische edelman, die zowel de *vita activa* als de *vita contemplativa* omarmde. Hij ging graag op jacht, beheerde zijn landgoederen en onderhield zijn netwerk, en wanneer de plicht riep zette hij zich in voor het algemeen belang. Maar hij bracht ook graag veel tijd door in zijn bibliotheek, waar hij de grote filosofen las, nadacht over wiskundige en theologische kwesties en in elegant proza opschreef wat hem bezighield. Als adolescent had hij enige tijd gestudeerd bij Hypatia, de Alexandrijnse filosofe die enkele jaren na Synesios' dood zou worden gelyncht.⁴ Synesios heeft een omvangrijk en veelzijdig oeuvre nagelaten, dat zowel filosofische als politieke geschriften omvat, alsmede ruim honderdvijftig brieven, waaruit we hem redelijk goed leren kennen. Zeer aantrekkelijk zijn negen hymnen ter ere van een Opperwezen. De gedichten, of misschien waren het liederen, zijn in verschillende perioden van zijn leven ontstaan en variëren in lengte van 37 tot 734 versregels.⁵ Met welk doel ze zijn geschreven weten we niet. Het is denkbaar, maar onbewijsbaar, dat ze in kleine kring werden gezongen.

Synesios de filosoof

Synesios mag een christen geweest zijn, levensbeschouwelijk gezien was hij in de allereerste plaats een neoplatoons filosoof. De christelijke leer lag in die dagen nog niet zo vast, en veel intellectuelen in het Romeinse Rijk, zowel in het Westen als in het Oosten, probeerden platoonse, aristotelische en stoïsche gedachten in overeenstemming te brengen met het nog jonge christelijke denken. In het Latijn zien we dat gebeuren bij schrijvers als Marius Victorinus (vierde eeuw) en Augustinus (356-430), in het Grieks zijn Methodios van Olympos (begin vierde eeuw) en Pseudo-Dionysios de Areiopagiet (eind vijfde eeuw) goede voorbeelden.⁶ Filosofie stelde het goddelijke centraal, de christelijke orthodoxie was – althans in de handen van een geletterde elite – sterk metafysisch georiënteerd. Abstractie, devotie en inspiratie vonden elkaar in de lyriek van Synesios en, in Noord-Italië, *De consolatione Philosophiae* van de onfortuinlijke senator Boëthius.⁷

Het wereldbeeld van Synesios is van een vrolijk stemmende schoonheid. In het voetspoor van de neoplatonist Plotinos (ca. 205-270) gaat hij ervan uit dat alles voortkomt uit het Ene, de hoogste godheid aan wie geen predikaten kunnen worden toegekend omdat dat aan zijn eenheid en uniciteit afbreuk

zou doen. Uit het Ene stroomt de Geest of het Denken voort, waarin zich de platoonse Ideeën of Vormen bevinden. De Geest vloeit vervolgens uit in de Wereldziel, die de schakel vormt tussen de abstracte concepten en de materie. De stroom, of emanatie, van het Ene naar de lagere regionen is een continu proces, dat wordt weerspiegeld door een tegengestelde beweging, terug naar het Ene. Mystiek *angehauchte* filosofen als Plotinos verlangden ernaar nog tijdens dit leven aan de stof te ontstijgen en, al was het maar voor één moment van onzegbare gelukzaligheid, weer in het Ene op te gaan.

Dit aardse domein is een door materie vertroebeld oord. Hoe dichteren men het goddelijke nadert, des te spiritueler en perfecter is alles wat zich er afspeelt. Om de aarde draaien de maan, de zon en de planeten, daaromheen stralen de vaste sterren, en wat zich voorbij die zone bevindt is voor menselijk denken niet toegankelijk. Niet alleen zijn de hemellichamen goddelijke krachten, ook verder is het heelal vervuld van geesten, engelen en demonen, met wie we in permanent contact staan. In de ogen van Synesios maakten ook de Olympische goden deel uit van die alomvattende hiërarchie, vandaar dat hij er geen moeite mee had hun tempels als heilige plekken te vereren.⁸ Binnen dit geheel heeft ook Jezus een rol, als allegorisch figuur die doet denken aan de archaische heros Herakles;⁹ hij symboliseert de hoopgevende mogelijkheid aan het vlees te ontsnappen en terug te keren in de moederschoot van de Vader.

Aan het begin van de vijfde eeuw v.Chr. had Pythagoras, een van Plato's belangrijkste inspiratiebronnen, geopperd dat de mathematisch volmaakt in elkaar stekende kosmos muziek zou moeten voortbrengen: bij hun regelmatige rondgang zouden de hemellichamen de zogenaamde harmonie der sferen doen klinken, die wij mensen niet kunnen horen. Deze gedachte is er verantwoordelijk voor dat de laat-antieke en middeleeuwse *ars musica* een zuiver wiskundig vak is, waarbij de muzikale praktijk irrelevant is.¹⁰

Een muzikaal universum

Synesios heeft de muzikale component van het heelal in zijn systeem overgenomen. Meer dan eens spreekt hij van een koor (*choros*), waarbij Grieken zich een groep mannen voorstelden die tegelijkertijd zongen en dansten, en wel in een rituele of ceremoniële context. De gelijktijdigheid van zang en dans impliceert een zekere rust in de bewegingen, want buiten adem kan men nu eenmaal niet mooi zingen, laat staan met de hele groep simultaan een poëtische tekst articuleren. Die sereniteit past goed bij de

trage en voorspelbare cirkelgang van de hemellichamen.¹¹

In de eerste hymne zingen de 'dragers van denken' en de 'stralende / ogen van sterren, / gidsen van het heeral' voor het Opperwezen, en het 'begaamde / lichaam', blijkbaar de buitenste zone van de kosmos, danst daaromheen.¹² De natuur ontwerpt een passende choreografie:¹³

Voor jou dirigeert
de natuur, onze moeder,
de reidans der dingen
die kunstig getooid zijn
met hun eigenste kleuren,
hun eigenste werkingen,
en al die levens
met verschillende stemmen
vormt zij tot één
gave samenklank.

In de tweede hymne gaat de dans over in een reusachtige golfslag, want onder de regie van het Ene 'dansen zeven planeten / in de machtige kolkling / van het grote gewelf'.¹⁴

De vierde hymne bezingt de Zoon, die gelijkgesteld mag worden aan de neoplatoonse Geest. 'Jij stuurt het wijze wiel, de ronding van de hemel,' zegt de dichter, en je bent 'de herder van de kudde van de sterren,' maar je geeft ook leiding aan koorzang en dans 'van engelen en aan de stoottroepen van demonen.' Tegelijkertijd danst de godheid zelf om de vergankelijke natuur heen: hij is danser, koorleider, stuurman, herder en legeraanvoerder tegelijk.¹⁵ De vijfde hymne is een ochtendlied. Het begint als volgt:¹⁶

Het wordt licht, het wordt weer ochtend,
een nieuwe dag begint te schijnen
na de nachtreis van het duister.
Roep, mijn hart, in je gezangen
bij elke dageraad de god aan
die de ochtend licht verschafte,
die de nacht haar sterren gaf –
dans die het heeral omkranst.

De danslust en muzikaliteit van de kosmos werken aanstekelijk. Synesios kan niet anders dan zijn enthousiaste contemplatie te doen overgaan in een meezingen, een meedansen dat hem één maakt met de fonkelende wereldorde. Ingewijd in mysterie, zegt hij, 'blijft mijn geest maar spreken, / rond onzegbare diepte / danst hij maar rond.'¹⁷ Het ideaal is een werkelijk loskomen van het vlees, een ontsnapping aan de boei van het aardse leven. Geef mijn ziel 'in heilige koren een plaats,' bidt Synesios, 'dat zij danst en gezangen aanheft.'¹⁸ Wanneer die bevrijding daadwerkelijk heeft plaatsgevonden, 'verhef ik vrij mijn vleugels / en dans ik van jouw kiem het diepst / en onuitsprekelijkst mysterie.'¹⁹ Dat is een veelzeggende formulering, omdat dans, zang en goddelijk mysterie hier samenvallen. De danser en het geheim dat hij danst zijn niet meer van elkaar te onderscheiden. William Butler Yeats, die het werk van Synesios kende, zegt het zo:²⁰

O body swayed to music, O brightening glance,
How can we know the dancer from the dance?

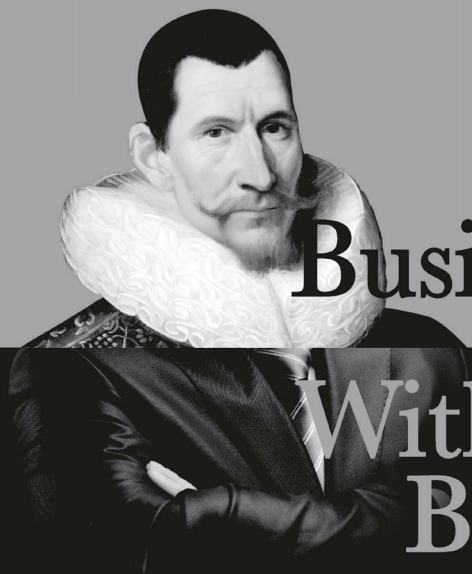
Het feit dat Synesios de dans heeft gebruikt als beeld voor de wereldorde is meer dan een aardige metafoor. De voor dans karakteristieke verbinding tussen pure, abstracte vorm en ademend lichaam is tekenend voor een kosmos die als een levend wezen geest, ziel en materie in zich verenigt. En dan is het niet meer dan vanzelfsprekend dat de verwoording daarvan alleen maar kan plaatsvinden in swingende poëzie.

Noten

1. Aristoteles, *Politica*, vert. Jan Maarten Bremer & Ton Kessels (Groningen: Historische Uitgeverij, 2012), 319-332.
2. Herakleitos o.a. fr. 8, 10, 80 DK.
3. Zie de inleiding bij Synesios van Kyrene, *Dans die het heelal omkranst*, vert. Piet Gerbrandy (Budel: Damon, 2016). Daar vindt men ook een beknopte literatuurlijst.
4. Zie de film *Agora* (2009) van Alejandro Amenábar, waarin Synesios ook voorkomt.
5. Er zijn verschillende edities van de hymnen. Toegankelijk en tweetalig zijn: Synesios van Kyrene, *Hymnen*, ed. en vert. Joachim Gruber & Hans Strohm (Heidelberg: Carl Winter, 1991) en: Synésios de Cyrène, *Hymnes*, ed. en vert. Christian Lacombrade (Paris: Les Belles Lettres, 2003).
6. Over laat-antieke filosofie en christendom zou men te rade kunnen gaan bij A.H. Armstrong (ed.), *The Cambridge History of Later Greek and Early Medieval*

- Philosophy* (Cambridge: University Press, 1970).
7. Boëthius werd ca. 526 in Pavia ter dood gebracht door de Ostrogotische koning Theoderik.
 8. In de eerste hymne vertelt hij over zijn bezoeken aan tempels in de buurt van Constantinopel.
 9. Vooral in de achtste hymne.
 10. Boëthius maakt in *De institutione musica* onderscheid tussen drie soorten muziek, die in de middeleeuwen bekend zijn geworden als *musica mundana*, *musica humana* en *musica instrumentalis*: respectievelijk de harmonieuze wereldorde, de innerlijke harmonie van de mens en de hoorbare muziek van zangstemmen en instrumenten.
 11. Peter Dronke schreef een prachtig hoofdstuk over kosmische dans in de late oudheid en de middeleeuwen: 'Dance', in *Imagination in the Late Pagan and Early Christian World. The First Nine Centuries A.D.* (Florence: Sismel, 2003), 25-67.
 12. I, vss. 270-277, blz. 34. Ik citeer steeds uit mijn eigen vertaling, zie noot 3.
 13. I, vss. 333-342, blz. 36.
 14. II, vss. 155-159, blz. 56.
 15. IV, vss. 16-20, blz. 67.
 16. V, vss. 1-8, blz. 69.
 17. I, vss. 187-190, blz. 31.
 18. VII, vss. 42-47, blz. 76.
 19. V, vss. 89-91, blz. 72.
 20. William B. Yeats, 'Among School Children', in *The Tower* (1928). A. Norman Jeffares & Warwick Gould (eds.), *Yeats's Poems* (London: Papermac, 1989), 323-325. De regels worden ook aangehaald door Dronke; zie noot 11.

ONTDEK DE WERELD VAN DE

No
Business

Without
Battle

Jan Pedersen, Jan Jacob Willems, Wierden Museum

na
nationaal archief

TENTOONSTELLING
DEN HAAG
GAHETNA.NL

24.02.2017
t/m 07.01.2018